

**МАМЛЕКЕТ ЖАНА УКУК ИНСТИТУТУ
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ
Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Диссертациялык кеңеш Д 12.24.695**

Кол жазма укугунда
УДК 340.1 (575.2)(043.3)

Караханова Алина Аминовна

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЧЕТ ӨЛКӨЛҮК
ЖАРАНДАРДЫН ЖАНА ЖАРАНДЫГЫ ЖОК АДАМДАРДЫН
УКУКТУК СТАТУСУ**

12.00.03 –жарандык укук; ишкердик укук;
үй-бүлөлүк укук; эл аралык жеке укук

АВТОРЕФЕРАТ

окумуштуулук даражаны изденип алуу үчүн жазылган диссертациялар
юридика илимдеринин кандидаты

Бишкек – 2024

Иш Кыргыз Республикасынын Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Юридикалык факультетинин жарандык, эмгек жана экологиялык укук кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчиси:

Арабаев Чолпонкул Исаевич
юридика илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз
Республикасынын Улуттук
илимдер академиясынын Вице-
президенти

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү уюм:

Коргоо _____ саат ____: 00гө диссертациялык кеңештин жыйынында Д 12.24.695 диссертацияларды коргоо боюнча окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн илимдин доктору (кандидаты) юридикалык илимдеринин караштуу .....дареги:....., диссертациялык зал.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720071, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Чүй пр. 265-а) китепканаларынан таанышууга болот), ... сайтында, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтында: .....

Автореферат жөнөтүлдү _____ жыл

**Окумуштуу катчы,
юридика илимдеринин доктору**

Жылкичиева К.С.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек ара кызматынын маалыматтары боюнча Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик чек арасынан өткөн чет өлкөлүк жарандардын саны жыл сайын орточо 3-5 миллионго жакын адамды түзөт. Мында туристтердин жылдык саны 1 миллиондон ашуун адамды түзөт.

Негизинен Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын Өзбекстандын (45% - 2 миллион 304 миң 825 адам), Казакстандын (11% - 551 миң 147 адам), Россия Федерациясынын (6% - 319 миң 157 адам) жана Тажикстандын (0,8% - 44 миң 5 адам) жарандары кесип өтүшөт (2021-жылга карата маалыматтар).

Статистикалык маалыматтарга ылайык, 2020 – жылы Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасынан 3 миллион 937 миң 502 адам өтсө, 2021-жылы 5 миллион 126 миң 380 адам өткөн. 2021-жылы Өзбекстан, Россия, Кытай, Германия, Индия, Пакистан, АКШ жана башка өлкөлөрдөн келгендердин саны кыйла көбөйдү.

Дүйнөлүк консенсуска жетишүүдө саясий багытты сактоо, жалпы адамзаттык баалуулуктарга артыкчылык берүү, тирешүүдөн диалогго өтүү, экономика, укук, илим жана маданият чөйрөсүндө кызматташтыктын ачыктыгы, кеңейиши, эл аралык кызматташтыкты өнүктүрүү жана чет мамлекеттер менен өнөктөштүк өз ара мамилелерди жөнгө салуу Кыргыз Республикасына келген чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын санынын өсүшүн шарттайт.

Кыргыз Республикасына келүүнүн максаттары ар түрдүү: эмгектенүү, билим алуу, жеке жана башка максаттар. Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасына келүү максаттарына карабастан, алардын ар бири биздин өлкөнүн аймагында болуу эрежелеринин, укуктардын, эркиндиктердин жана милдеттердин көлөмүнүн, юридикалык жоопкерчиликтиң маселелерине тийиштүү. Ошентип, салыштырмалуу анча чоң эмес өлкө үчүн чет өлкөлүк жарандардын агымынын жетишээрлик жогорку деңгээли сөзсүз түрдө мамлекетти чет өлкөлүк жарандардын укуктарын камсыз кылуу системасын түзүүгө жана өркүндөтүүгө түрткү бериши керек.

Ошону менен бирге, Кыргыз Республикасынын жарандары болуп саналбаган жактардын укуктук статусунун өзгөчөлүгү, тиешелүү укуктук регламенттөөдө улуттук укуктун принциптери гана эмес, ошондой эле эл аралык укуктук актылардын негиз болуучу жоболору да эске алынышы керек.

Кыргыз Республикасынын 5-майындагы Конституциясы, 2021-ж. чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын болуусунун улуттук режими орнотулду. Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусунун негизин Негизги Мыйзамдын 52-беренеси түзөт, ал Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар

мыйзамда же Кыргыз Республикасы катышуучусу болуп саналган эл аралык келишимде белгиленгенден башка учурларда Кыргыз Республикасынын жарандары менен бирдей укуктардан пайдалана тургандыгын жана милдеттерди аткара тургандыгын белгилейт.

Мамлекеттик бюджетти толтуруу жана эмгек ресурстарын толуктоо сыяктуу оң факторлор менен катар тышкы миграция социалдык-экономикалык жана эл аралык-саясий туруксуздук шарттарынан улам биздин өлкөдө коомдук туруктуулукка жана улуттар аралык ынтымакка олуттуу коркунучтарды алып келиши мүмкүн.

Ошентип, мыйзам чыгаруучунун алдында түзүлгөн шарттарда чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктарын экономикалык-укуктук кепилдөө гана эмес, ошондой эле чыр-чатактардын келип чыгуу коркунучун азайтуу максатында аларды коомго киргизүү механизмин иштеп чыгуу милдети турат.

Бүгүнкү күндө биздин өлкөдө чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун аныктоого карата бирдиктүү мамиле жок. Мындан тышкары, диссертациялык изилдөө темасынын актуалдуулугу чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен укуктук мамилелерди жөнгө салуучу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарындагы кемчиликтер менен гана эмес, ошондой эле бышып жетилген дискуссиялык теориялык көйгөйлөр менен да шартталган.

Жогоруда баяндалгандарга байланыштуу Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун укуктук жөнгө салуунун колдонуудагы механизмдин өркүндөтүү жолдорун табуу жана талдоо өзгөчө мааниге ээ.

Изилдөө темасынын актуалдуулугу азыркы учурда Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун аныктоого комплекстүү мамиле жасаган илимий иштердин жоктугу менен шартталган, ал эми бул тематика окуу китептеринин жана окуу куралдарынын деңгээлинде гана фрагменттүү берилген.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы Кыргыз Республикасынын антикоррупциялык саясатынын Мамлекеттик стратегиясы (Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы менен бекитилген, 2 февраль, 2012-жыл №26), Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2019-2023-жылдарга туризм чөйрөсүн өнүктүрүү жөнүндө Программасы (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген, 31-январь, 2019-жыл №36), Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2017-2022-жылдарга экстремизмге жана терроризмге каршы аракеттенүү боюнча Программасы (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтому менен бекитилген, 21-июнь, 2017-жыл, №394), Кыргыз Республикасына көчүп келүүчү этностук

кыргыздарга жана 2017-2022-жылдарга кайрылмандарга көмөк көрсөтүү боюнча Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Кайрылман" Программасы (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген, 30-сентябрь, 2016-жыл, №518) жана бир катар башка документтер.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Бул иштин максаты чет өлкөлүк жактардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен укуктук мамилелерди жөнгө салуучу Кыргыз Республикасында колдонулуп жаткан ченемдик укуктук актыларды системалуу талдоонун негизинде аларда кемчиликтерди жана көйгөлөрдү табуу, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди андан ары өнүктүрүүнүн келечегин аныктоо, Кыргыз Республикасынын тиешелүү мыйзамдык базасын өркүндөтүү боюнча иштин негизги багыттарын белгилөө болуп саналат.

Изилдөө максаттары:

- Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусунун калыптануу жана өнүгүү тарыхын изилдөө;
- цивилистикада жана жалпысынан юридикалык илимде "жарандык" термининин түшүнүгүн жана мазмунун аныктоо;
- азыркы мезгилде чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун түшүнүгүн жана жалпы мүнөздөмөсү изилдөө;
- чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасынын аймагына кирүүсүн, чыгуусун жана болуусун укуктук жөнгө салууну жарандык укуктук мамилелердин пайда болушунун өбөлгөсү катары кароо;
- Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгек жана ишкердик ишин укуктук жөнгө салуунун айрым көйгөйлөрүн иликтөө;
- чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен жарандык жана үй-бүлөлүк укуктук мамилелерди укуктук жөнгө салууну карап чыгуу;
- Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктарын жана милдеттерин карап чыгуу;
- чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жоопкерчилигин укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрүн талдоо.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди заманбап укуктук жөнгө салуунун ар тараптуу талдоосун жүргүзүү болуп саналат. Диссертациялык деңгээлде бул изилдөө Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун жарандык-укуктук жөнгө салууну регламенттеген биринчи иш болуп саналат.

Алынган жыйынтыктардын практикалык мааниси диссертацияда баяндалган корутундулар жана сунуштар Кыргыз Республикасынын жаңы мыйзамдарын иштеп чыгууда жана колдонуудагы мыйзамдарды өркүндөтүүдө, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун аныктоо проблемаларын андан ары изилдөөдө, ошондой эле укук колдонуу практикасында колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, изилдөө материалдары Кыргыз Республикасынын Жогорку окуу жайларында жарандык укук курсун окутуу процессинде колдонулушу мүмкүн.

Изилдөөнүн методологиялык негизи болуп таанымдын жалпы методдору: анализ, синтез, индукция, дедукция, тарыхый метод, классификация, системалаштыруу, ошондой эле таанып билүүнүн адистештирилген методдору: тарыхый-укуктук, формалдуу-укуктук, гносеологиялык, логикалык, салыштырма-укуктук анализ, системалык жана доктриналык анализ саналат.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси мына ушунда турат: Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук абалын жана жалпысынан укуктук саясатты жакшыртуу боюнча сунушталган чараларды талаптагыдай ишке ашыруу менен Кыргыз Республикасынын жарандары менен юридикалык жактарынын жана чет өлкөлүк субъекттердин ортосундагы өз ара аракеттенүүнү күчөтүү күтүлгөн натыйжа катары каралат, өз учурунда ал жарандык жүгүртүүнү интенсификациялоого алып келиши мүмкүн.

Диссертациянын коргоого чыгарылган негизги жоболору:

1) 19-кылымдын ортосунан тартып Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун жөнгө салуучу мыйзамдардын калыптанышын жана өнүгүшүн шарттуу түрдө төмөнкүдөй мезгилдештирүүнү бөлүүгө болот: **1 – этап – 1876 – жылга чейин; 2 – этап – 1876 – жылдан 1922 – жылга чейин; 3 – этап- 1922-жылдан 1991-жылга чейин:** 1-этап астында- 1922 жылдан 1936-жылга чейин; 2- этап астында 1936-жылдан 1977-жылга чейин; 3-этап астында-1977-жылга чейин 1991; **4-этап-1991-азыркы учур;**

2) “Жарандык” термини жана түшүнүгү үч мааниде колдонулат: укуктук мамилелер катары, укуктук институт жана субъективдүү укук катары, ошол эле учурда бул структуралык/түзүмдүк элементтердин мазмуну жана максаты ар түрдүү болгонуна карабастан, алар өз ара байланышкан жана өз ара көз каранды, анткени субъективдүү укук жарандык институтунун ченемдери менен түздөн-түз жөнгө салынуучу жарандыктын укуктук мамилелеринде болот;

3) Эгерде биз "жарандык" жана "букарачылык" терминдеринин ортосундагы ажырымды карап көрсөк, юридикалык илимде бир нече көз караштар айтылган, алардын басымдуу бөлүгү, букарачылык инсандын мамлекетке карата милдеттерин билдирген бир тараптуу байланыш менен мүнөздөлөт, ал эми жарандык инсан менен мамлекеттин ортосундагы эки

тараптуу байланыш, өз ара укуктар, милдеттер жана жоопкерчиликтер менен мүнөздөлөт;

4) Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди укуктук жөнгө салуунун кыйла узак мезгилине карабастан, юридикалык доктринада жана азыркы учурда бул түшүнүктөрдү аныктоого бирдиктүү мамиле жок. Юридикалык илимде "чет өлкөлүк жаран" категориясына жана жарандыгы жок адамдарга жана жарандыгы жок адамдарга карата колдонулуучу чет өлкөлүк жарандар менен мамилелерди мыйзамдык жөнгө салууга байланыштуу кеңири таралган пикирди эске алуу менен, биздин көз карашыбызда, бул түшүнүктөрдү белгилүү бир мамлекет менен адамдын туруктуу юридикалык байланышынын бар же жок болуу критерийи боюнча чектөө керек. Бул жарандык чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар ээ болгон укуктук статусту аныктоонун өбөлгөсү болуп саналат, анын көлөмү жарандын укуктук статусунан айырмаланат;

5) Биздин көз карашыбызда, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын төмөнкү классификациясы негиздүү болуп саналат:

1) чет мамлекет менен туруктуу саясий-укуктук байланыштын бар же жок критерийи боюнча; 2) жер которуунун ыктыярдуулук критерийи боюнча; 3) болуу максатынын критерийи боюнча; 4) болуу узактыгынын критерийи боюнча;

б) Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жана "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын ченемдерине негизденүү менен Кыргыз Республикасынын жарандарынын, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктарында теңчилик белгиленген. Бирок, бул жалпы эрежеден шарттуу түрдө 2 топко бөлүүгө боло турган кээ бир өзгөчөлүктөр бар: белгилүү кызматтарды ээлөө мүмкүнчүлүгү; корголгон укуктардын мүнөзү менен аныкталган алып салуулар.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Бул иш илимде болгон көз караштарды жалпылоо гана эмес, анын негизинде чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусу чөйрөсүндөгү Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарынын бүтүндөй массиви жаткан өз алдынча илимий изилдөө болуп саналат. Автор тарабынан кабыл алынган илимий талдоодо комплекстүүлүк, системалуулук жана түзүмдүүлүк принциптери ырааттуу жүзөгө ашырылат жана натыйжалуу айкалыштырылат, бул Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусунун проблематикасын кыйла толук жана биринчи жолу илимий жактан актуалдаштырууга мүмкүндүк берди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча негизги теориялык жоболор жана практикалык

сунуштар эл аралык жана Республикалык илимий-теориялык жана практикалык конференцияларда берилди.

Диссертациянын жыйынтыктарын басылмаларда чагылдыруунун толуктугу. Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары 8 илимий эмгекте чагылдырылган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө кириш сөздөн турат; сегиз бөлүмдү бириктирген үч бөлүм; корутундулар; практикалык сунуштар; колдонулган булактардын тизмеси.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөзүндө изилдөө темасынын актуалдуулугу жана илимий жаңылыгы негизделет, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, анын практикалык мааниси аныкталат, коргоого коюлган жоболор түзүлөт, натыйжалардын апробациясы, диссертациянын түзүмү жана көлөмү жөнүндө маалыматтар берилет.

Биринчи бөлүм "Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жарандык-укуктук статусун аныктоо үчүн негизги мамилелер" чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун түзүү жана өнүктүрүү тарыхын изилдөөгө, юридикалык илимде "жарандык" термининин түшүнүгүн жана мазмунун талдоого, ошондой эле азыркы мезгилде чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусунун түшүнүгүн жана жалпы мүнөздөмөсүн кароого арналган.

Биринчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө "Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусунун калыптануу жана өнүгүү тарыхы" чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун түшүнүү үчүн адабияттарды жана учурдагы теориялык ыкмаларды талдоо.

Рим укугунда эле пайда болгон, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун укуктук жөнгө салуу институту кийин убакыттын өтүшү менен олуттуу өзгөрүүлөргө жана коомдогу укуктук, социалдык, саясий, экономикалык жана маданий мамилелердин өнүгүшүнө дуушар болгон.

Кыргыз калкынын саясий-укуктук статусу маселесине токтолгон Б.И. Борубашов алардын арасында ардактуу, орто жана төмөнкү класстагы адамдар айырмалангандыгын жазат. Кыргыз коому Кыргызстан Орусиянын курамына киргенден кийин тыюу салынган патриархалдык кулчулук менен мүнөздөлгөн. Төмөнкү класстын өкүлдөрүнүн бири - отходниктер/сезондуу жумушчулар (эмгек мигранттары) өздөрүнүн жумушчу күчүн өз айылынан пайдаланбай, коомчулуктан чыгып, ири феодалдарга жалданып, ишканаларда жашашкан [Борубашов Б.И. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик жана укук тарыхы: окуу китеби. Т.1. Байыркы доорлордон XX-кылымдын башына чейин -Б., 2015. - б. 286-288].

Ошентип, Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун укуктук жөнгө салуунун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн **1 – этабын-1876-жылга чейин** бөлүп көрсөтүүгө болот, ал мамилелерди Шариат жана адаттын ченемдери менен жөнгө салуу, эмгек мигранттарын төмөнкү катмарга киргизүү менен мүнөздөлгөн.

1914-1917-жылдар аралыгында, кыска мөөнөткө карабастан, биринчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндө Орусия империясына жакпаган мамлекеттердин карамагында турган чет элдиктердин укуктарынын эң оор чектөөлөрү кабыл алынган.

Ошентип, Кыргызстан Орусиянын курамында болгондугун эске алып, шарттуу түрдө чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун укуктук жөнгө салуунун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн **2 этабы катары 1876-жылдан тартып 1922-жылга чейинки мезгилди** бөлүп көрсөтүүгө болот, ал чет өлкөлүк жарандардын универсалдуу укуктук статусунун жоктугу, ошондой эле алардын укуктарынын эң олуттуу чектөөлөрү менен мүнөздөлөт.

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун укуктук жөнгө салуунун калыптанышынын жана өнүгүшүнүн **3-этабын**, биздин оюбузча, аны шарттуу түрдө үч мезгилге (1922-1991-ж.) бөлүү менен “Советтик мезгил” деп атоого болот.

Жалпысынан, Совет бийлигинин орношу чет өлкөлүк жарандар жөнүндө мыйзамдарда түп-тамырынан бери өзгөрүүлөргө алып келген. Дээрлик жети жыл бою совет мамлекети уникалдуу мыйзамдарды өнүктүрдү, анын идеялык-теориялык негизи мамлекет жана укук жөнүндөгү марксисттик-лениндик окуу болду, бул мыйзам чыгаруучунун өлкөнүн аймагында турган чет мамлекеттердин жарандарына карата мамилесинде олуттуу таасирин тийгизди. Чет элдиктерге карата алгачкы ченемдик мамилелердин бири аларга саясий башпаанек укугун берүү болгон [*Орусия Советтик Федеративдик Социалисттик Республикасынын Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитетинин Декрети 28-март, 1918-жыл "Башпаанек укугу жөнүндө" // Совет бийлигинин Декреттери. Том. 17-март - 10-июль 1918-жыл-М., 1959 (күчүн жоготту)*].

Советтик мыйзам чыгаруу практикасында биринчи жолу өлкөдө болгон бардык чет өлкөлүктөр эки категорияга бөлүнгөн: 1) убактылуу жашап туруусу барлар; 2) ССРСте туруктуу жашаган жери барлар (жашап турган чет өлкөлүктөр) [*Борбордук Аткаруу Комитетинин, ССРСдин Эл Комиссарлар Кеңешинин 3-сентябрындагы токтому, 1926-жыл "ССР союзу убактылуу жашаган же туруктуу жашаган жери бар чет өлкөлүктөр жөнүндө" // ССРС СЗ. - 1926. - №59 (күчүн жоготту)*].

Ошентип, советтик мыйзамдар "чет өлкөлүк жарандар" категориясына карата мамиленин кескин өзгөрүшү менен мүнөздөлгөн. Чет өлкөлүктөрдү ишмердигинин түрү жана улуту боюнча

дифференциалоонун ордуна мамлекетте болуунун укуктук режимине жараша классификациялоо келди (убактылуу жүргөндөр жана туруктуу жашагандар), жарандыгы жок адамдарга карата системалаштырууга дуушар болгон чет өлкөлүк жарандар жөнүндө мыйзамдардын жоболорун колдонуу жөнүндө жалпы эреже киргизилди. Мында ченемдик жөнгө салуунун чет өлкөлүк жарандардын статусуна жана аны ишке ашыруу практикасына дал келбестиги байкалган.

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун укуктук жөнгө салуунун калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн **4 этабы** катары биз тарабынан заманбап мезгилди (1991 – ж. - азыркы учур) шарттуу түрдө бөлүп көрсөтүү сунушталат, ал 14-декабрь 1993-жылы "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамын, Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексин жана башка ченемдик укуктук актыларды кабыл алуу менен мүнөздөлөт.

Во втором разделе первой главы «Понятие и содержание термина «гражданство» в юридической науке» рассматриваются имеющиеся в юридической науке точки зрения относительно содержания понятия «гражданство».

Биринчи бөлүмдүн “Юридикалык илимдеги “жарандык” термининин түшүнүгү жана мазмуну” деген экинчи бөлүгүндө “жарандык” түшүнүгүнүн мазмунуна карата юридикалык илимде бар болгон көз караштар каралат.

Жарандык коомдогу жана мамлекеттеги инсандын укуктук абалынын негизин түзгөн укуктун маанилүү институтун билдирет. Жарандыктын мазмунун жана маанисин жана анын негизги өзгөчөлүктөрүн аныктоо абдан татаал, анткени ар кандай көрүнүштө жарандык түшүнүгүнүн мазмунунда дайыма өзгөрүүлөр болуп турат, бул мамлекеттин өзүн да, анын теориялык ой жүгүртүүсүнүн жана мыйзамдык жөнгө салуунун тарыхый шарттары менен шартталган, ошондуктан жарандык түшүнүгүнүн аныктамаларынын ролун баалоодо аларда чыныгы чындыкты билүү канчалык адекваттуу чагылдырылгандыгы жөнүндө маселе өзгөчө мааниге ээ болот [*Косаков С.К. Советтик жарандыктын Конституциялык негиздери. - Фрунзе, 1984. - б.7*].

Юридикалык адабияттарда жарандыкты саясий-укуктук байланыш катары аныктоо ашыкча экендиги жана жарандык институтунун мүнөздөмөсүнө көп нерсе кошпогону белгиленет. Ошондой эле, адамдын мамлекет менен "саясий-укуктук" байланышы формуласы жарандык мамилелерди жүзөгө ашыруу чөйрөсүн чектей тургандыгы көрсөтүлгөн.

Ошого карабастан, жарандык мамилелерде саясий аспект жетишерлик так көрүнөт. Жалпысынан алганда, "жарандык" деген термин жана түшүнүк бир нече мааниде колдонулат: укуктук мамилелер, жекече укук жана укуктук институт катары. Жарандыктын бул структуралык элементтери, албетте, мазмуну жана максаты боюнча ар түрдүү, бирок

ошону менен бирге, жарандыктын бул юридикалык түшүнүктөрүнүн ортосунда тыгыз, ажырагыс байланыш бар.

Биринчи бөлүмдүн үчүнчү бөлүгүндө "Азыркы мезгилде чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусу жөнүндө түшүнүк жана жалпы мүнөздөмөсү" укуктук доктринада чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун аныктоо үчүн ар кандай ыкмаларды талдоо жүргүзүлөт.

Юридикалык адабияттарда инсандын мамлекет менен объективдүү болгон саясий-укуктук байланышы катары жарандык абалы инсанга тиешелүү укуктук статуска ээ болуу шарты жана шарты болуу менен мүнөздөлөт деп белгиленет. Ошондуктан инсандын жарандык абалы кеминде 4 түрдө болот: а) жарандын абалы; б) чет өлкөлүк жарандын абалы; в) жарандыгы жок адамдын абалы; г) башпаанек берилген адамдын абалы.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында көрсөтүлгөн категориядагы адамдардын ортосундагы олуттуу айырмачылыктарга карабастан "чет өлкөлүк жаран" жана "жарандыгы жок адам" деген түшүнүктөр окшошот, алардын негизгиси адамдын чет мамлекет менен туруктуу саясий-укуктук байланышынын бар же жок экендигинде турат. Бул жагынан алганда жарандыгы жок адамдар кыйла аялуу абалда болушат, анткени алардын укуктарынын жана эркиндиктеринин бирден-бир коргоочусу болуп келген мамлекет эсептелет. Жарандык чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар ээ болгон укуктук статусу аныктоонун өбөлгөсү болуп саналат, анын көлөмү негизинен саясий укуктар чөйрөсүндө жарандын укуктук статусунан айырмаланат.

Экинчи бөлүм " Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусундагы укуктук мамилелерди жарандык-укуктук жөнгө салуу" методологиялык инструменттерди изилдөөгө, ошондой эле чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасынын аймагына кирүүсүн, чыгышын жана болушун укуктук жөнгө салуу маселелерин жарандык укуктук мамилелердин пайда болушунун өбөлгөсү катары кароого арналган; Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгектик жана ишкердик ишин укуктук жөнгө салуу проблемаларын, ошондой эле чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен жарандык жана үй-бүлөлүк укуктук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун жалпы мүнөздөмөлөрүн баяндайт.

Изилдөөнүн объектиси чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен жарандык-укуктук мамилелер болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети болуп чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди укуктук жөнгө салууда колдонулуучу жарандык укуктун тегиздигинде жаткан Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарынын ченемдери эсептелет.

Диссертациялык иштин темасын ар тараптуу изилдөө максатында биз негизинен салыштырмалуу-укуктук жана герменевтикалык методду пайдаландык. Албетте, бул изилдөөнү жүргүзүүдө көптөгөн жалпы жана жалпы илимий методдор колдонулган, бирок жеке жана илимий методдордун арасында негизинен жогоруда аталган методдор колдонулган.

Экинчи бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө "Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасынын аймагына кирүүсүн, чыгуусун жана болуусун укуктук жөнөгө салуу жарандык укуктук мамилелердин пайда болушунун өбөлгөсү катары" чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасынын аймагында болуусун укуктук жөнөгө салуу маселелери каралат.

"Тышкы миграция жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамына ылайык, 17-июль 2000-жыл №61, эгерде мурда болгон мезгилде чет өлкөлүк жарандар Кыргыз Республикасынын мыйзамдарын бузса, чет өлкөлүк жарандардын кирүүсүнө тыюу салуу белгиленген (факт аныкталган); коомдук тартипти сактоо максатында; виза жок болгондо; мамлекеттик коопсуздукту камсыз кылуу үчүн; чет өлкөлүк жарандар кирген учурда Кыргыз Республикасында жашаган адамдардын ден соолугуна жана /же укуктарына коркунуч болгондо; мындай адамдар жалган маалыматтарды билдирген учурларда; мындай адамдардын Кыргыз Республикасында болуусуна мүмкүнчүлүк болбогондо.

"Айрым мамлекеттердин жарандары үчүн 60 күнгө чейинки мөөнөткө визасыз режим киргизүү жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык 21-жылдын 2012-июлунда № 121, 60 күнгө чейинки мөөнөткө бир тараптуу визасыз режим 52 мамлекеттин жарандарына карата киргизилген, Алардын арасында негизинен Европа өлкөлөрү, АКШ, Канада, Сауд Арабиясы жана башка бир катар өлкөлөр көрсөтүлгөн.

Кыргыз Республикасынын жарандары үчүн 26 өлкөдө визасыз режим белгиленген: 21 күнгө чейин - Доминика; 28 күнгө чейин – Барбадос; 30 күнгө чейин – Вьетнам, Индонезия, Микронезия, Сент-Винсент жана Гренадиндер, Филиппиндер; 60 күнгө чейин - Өзбекстан; 60 күнгө чейин – Азербайжан, Гаити, Молдова, Малайзия, Монголия, Намибия, Казакстан Республикасы, Сербия, Түркия, Украина, Эквадор; 180 күнгө чейин – Армения, Антигуа жана Барбуда; 360 күнгө чейин – Грузия, ошондой эле Беларусь Республикасы, Россия Федерациясы, Тажикстан Республикасы жана Палестина аймагы.

Жалпысынан, 2022-жылга карата 2016-жылга салыштырмалуу 6 жылдын ичинде берилген иммиграциялык квотанын көлөмү дээрлик 2,5 эсеге (980ден 400 адамга чейин) төмөндөдү.

"Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгектик жана ишкердик ишин укуктук жөнөгө салуу көйгөйлөрү" деген бөлүмдүн экинчи бөлүгүндө чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын Кыргыз Республикасында эмгек жана ишкердик иш жүргүзүүсүнүн айрым маселелери каралат.

Эгерде берилүүчү квотанын жалпы өлчөмүн негиз катары кабыл алсак, 2009-жылдан 2022-жылга чейин аны кошкондо квота дээрлик 2 эсеге (1,93) көбөйгөн, бул Кыргыз Республикасына эмгек ишмердигин жүргүзүү үчүн чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын келишине олуттуу өлчөмдө өбөлгө түзөт.

Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин 7-беренесине ылайык Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин ченемдери чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга карата колдонулат.

"Тышкы миграция жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 27-беренесине ылайык биздин өлкөнүн аймагында чет өлкөлүк жумушчу күчүн тартуунун негизи болуп ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган тарабынан берилген уруксат эсептелет.

"Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 7-беренесине ылайык, 14-декабрь 1993-жыл, эмгек укуктук мамилелеринде Кыргыз Республикасынын жарандарынын, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусу бирдей болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын визасын тариздөө тартиби жөнүндө нускамада 15-март 2017-жыл, 155-жыл, 48-пункт жана 64-пункт, визаны алууга өтүнүч катты берүү укугуна визаны мурда тариздеген чакыруучу тарап ээ экендиги белгиленген.

Биздин оюбуз боюнча, бул ченем Кыргыз Республикасынын Эмгек кодексинин жана "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын эмгектик укук мамилелери чөйрөсүндөгү субъекттердин укуктарынын жана милдеттеринин теңдигин белгилеген жоболоруна карама-каршы келет, анткени Кыргыз Республикасынын визаларын тариздөө тартиби жөнүндө нускаманын көрсөтүлгөн пункттарын чечмелөө чет өлкөлүк жаранга же жарандыгы жок адамга Кыргыз Республикасынын аймагында иштеген же окуган жерин алмаштырууга тыюу салынгандыгын айгинелейт, анткени мындай учурда адам Кыргыз Республикасынын аймагынан чыгып, жаңы уюмдун чакыруусу боюнча гана кириши керек.

"Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен жарандык жана үй-бүлөлүк укуктук мамилелерди укуктук жөнгө салуунун жалпы мүнөздөмөсү" экинчи бөлүмдүн үчүнчү бөлүгүндө чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жарандык жана үй-бүлөлүк укуктук мамилелердеги укуктук абалынын өзгөчөлүктөрү каралат.

Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жарандык жана айрым чектеш укуктук мамилелер чөйрөсүндөгү укуктук статусу жогорулатылган социалдык-экономикалык мааниси менен мүнөздөлгөн айрым учурларды эске албаганда, Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктук статусуна теңештирилген.

Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын буюм укуктарына келсек, жогоруда көрсөтүлгөн улуттук режим менчик укугуна карата да колдонулат: чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар мүлктү сатып алууга же ажыратууга, мүлктү күрөөгө коюуга укуктуу; ата мекендик мыйзамдарда белгиленген алып коюулар үчүн менчик ээсинин ыйгарым укуктарынын үчилтигин жүзөгө ашыруу.

Эгерде Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен түзүлгөн бүтүмдөрдү укуктук жөнгө салуу белгилүү болсо жана кандайдыр бир олуттуу чектөөлөрдү камтыбаса, анда эл аралык жеке укук чөйрөсүнө кыйла татаал жана гетерогендүү болуп көрүнөт.

Ч.А. Туратбекова буга байланыштуу Кыргыз Республикасынын соттору тарабынан чет өлкөлүк жарандардын катышуусу менен болгон талаш-тартыштарды кароодо материалдык укукту колдонуунун негиздемеси тийиштүү мамилелерди жөнгө салуу бир тараптуу мүнөздө болгон учурда гана соттук актыларда бар экендигин туура белгилейт. Бул өзгөчөлүк Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында иш жүзүндө эки тараптуу коллизиялык көрсөтмөлөрдүн үстөмдүк кылгандыгына карабастан, чет өлкөлүк жарандардын катышуусу менен мамилелерди укуктук жөнгө салууну бир тараптуу мүнөзгө ээ катары мүнөздөөгө мүмкүндүк берет [Ч. А. Туратбекова. Кыргыз Республикасында коллизиялык ченемдерди колдонуу: Автореф. чыгуу. ... док. юридикалык. илимдер. Бишкек, 2021. - б.9].

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен үй-бүлөлүк укуктук мамилелер чөйрөсүнө карата балдарды чет өлкөлүк жарандар тарабынан асырап алуу БУУнун Баланын укуктары жөнүндө 20-жылдын 1989-ноябрындагы конвенциясына, 29-жылдын 1993-майындагы балдарды коргоо жана эл аралык асыроого карата кызматташуу жөнүндө Конвенцияга, 7-жылдын 2002-октябрындагы жарандык, үй-бүлөлүк жана кылмыш иштери боюнча укуктук жардам жана укуктук мамилелер жөнүндө Конвенцияга ылайык жүргүзүлөт (Кыргыз Республикасынын мыйзамы менен ратификацияланган, 19-жылдын 2004-мартындагы, үй-бүлө кодекси 30-август 2003-жыл №201, Кыргыз Республикасынын Граждандык кодекси, Кыргыз Республикасынын балдар жөнүндө кодекси 10-июль 2012-жыл №100).

"Кыргыз Республикасынын аймагындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жарандык укуктары, милдеттери жана жоопкерчилиги" деген үчүнчү бөлүмдө Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктарынын жана милдеттеринин жалпы мүнөздөмөсү жана чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жоопкерчилигин укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү сыяктуу маселелерге талдоо жүргүзүлгөн.

"Кыргыз Республикасынын мыйзамдары боюнча чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктарынын жана милдеттеринин жалпы мүнөздөмөсү" үчүнчү бөлүмдүн биринчи бөлүгүндө чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга берилген укуктардын жана милдеттердин жалпы маселелери каралат.

Кыргыз Республикасынын 5-майындагы 2021-жылдагы Конституциясында, 52-беренедө, Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар мыйзамда/эл аралык келишимде белгиленгенден башка учурларда Кыргыз Республикасынын жарандары менен бирдей укуктардан пайдаланат жана милдеттерди аткарат деп белгиленген.

Кыргыз Республикасынын "чарбалык шериктештиктер жана коомдор жөнүндө" Мыйзамынын 3-беренесине ылайык, 15-жылдын 1996-ноябры №60, чет өлкөлүк юридикалык жактар жана жарандар жарандыгы жок адамдар менен катар чарбалык шериктештиктерге жана коомдорго жалпы негизде катышууга укуктуу.

"Чет өлкөлүк жарандардын Кыргыз Республикасындагы укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында чет өлкөлүк жарандар үчүн төмөнкүдөй укуктар каралган: Кыргыз Республикасында убактылуу же туруктуу жашоо укугу (5 – бер.); башпаанек берүү укугу (6-бер.); Кыргыз Республикасында эмгек ишмердиги менен алектенүү укугу (убактылуу тургандарга-болуу максаттары жана мөөнөттөрү менен шайкеш келген учурда; ыйгарым укуктуу мамлекеттик органдын уруксаты болгондо) (7-бер.); эс алуу укугу (8-бер.); ден соолукту коргоо жана медициналык жардам алуу укугу (9-бер.); жөлөкпулдарды, пенсияларды алуу укугу жана социалдык камсыздоонун башка түрлөрүн алуу укугу (10-бер.); менчикке жана башка мүлктүк укуктарга ээ болуу укугу (11-бер.); автордук укук (11-бер.); билим алуу укугу (12-бер.); маданияттын жетишкендиктеринен пайдалануу укугу (13-бер.); бирикмелерге кирүү укугу (14-бер.); нике-үй-бүлөлүк укуктар (16-бер.); көчүп жүрүү укугу (18-бер.); өз укуктарын (жеке, мүлктүк, үй-бүлөлүк жана башка) коргоо жана процесстик укуктарды пайдалануу (20-берене).

Жогоруда аталган мыйзамдын 24-беренесинде анын колдонулушу жарандыгы жок адамдарга да тиешелүү экендиги белгиленген.

"Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын ченемдерине ылайык милдеттерге келсек, аларга төмөнкүлөр кирет: Кыргыз Республикасынан чыгып кетүү милдети (5-бер.); салыктарды жана жыйымдарды төлөө боюнча милдет (19-бер.); тарых жана маданият эстеликтерине жана башка маданий баалуулуктарга аяр мамиле кылуу милдети (13-бер.).

"Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жоопкерчилигин укуктук жөнгө салуунун өзгөчөлүктөрү" үчүнчү

бөлүмүнүн экинчи бөлүгүндө чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын жоопкерчилигинин айрым маселелери каралды.

"Тышкы миграция жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамында 19-беренедө визанын же жашап турууга уруксаттын мөөнөтү бүткөн же жашап турууга уруксаттын жокко чыгарылган чет өлкөлүк жарандарга жана жарандыгы жок адамдарга Кыргыз Республикасынан чыгып кетүүгө көрсөтмө берилери каралган.

Чет өлкөлүк жаран же жарандыгы жок адам, эгерде алардын аракеттери мамлекеттик коопсуздукту камсыз кылуу же коомдук тартипти сактоо кызыкчылыктарына карама-каршы келген учурларда жазма буйруктарды аткарбаган учурда, эгерде бул чаралар калктын саламаттыгын жана адеп-ахлагын сактоо, Кыргыз Республикасынын жарандарынын жана башка адамдардын укуктарын коргоо үчүн зарыл болсо, сот тарабынан белгиленген Кыргыз Республикасынан администрациялык жол менен чыгарылууга жатат; жана башка учурларда.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында ошондой эле адам соттун чечимсиз мажбурлап чыгарылууга тийиш болгон бир катар учурлар белгиленген: уруксат берүүчү документтерсиз эмгек ишмердигин жүргүзгөн учурда; уруксат берүүчү документтерсиз Кыргыз Республикасынын аймагында 1 жылдан ашык жүргөн учурда; уруксат берүүчү документтердин колдонуу мөөнөтү аяктаганда Кыргыз Республикасынан өз ыктыяры менен кетүүдөн баш тарткан учурда.

"Тышкы миграция жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 58-беренесинде Кыргыз Республикасынын аймагында укукка каршы жосундарды жасаган чет өлкөлүк адамдар жана жарандыгы жок адамдар Кыргыз Республикасынын жарандары менен жалпы негизде жоопкерчиликке тартары белгиленген.

Кыргыз Республикасынын "Экстремисттик аракеттерге каршылык көрсөтүү жөнүндө" Мыйзамынын 15-беренесине ылайык, 17-август, 2005-жыл №150, экстремисттик ишти жүзөгө ашырган учурда чет өлкөлүк жарандар жана жарандыгы жок адамдар кылмыш, административдик же жарандык-укуктук жоопкерчиликке тартышат.

КОРУТУНДУ

Чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун аныктоо жаатында көптөгөн ченемдик жана теориялык булактарды деталдуу талдап чыгып, биз төмөнкүдөй корутундуларга келдик:

1) *укуктук мамиле* катары жарандык анын мазмуну жарандын жана мамлекеттин өз ара жекече укуктарын жана юридикалык милдеттерин түзөт экенин эске алуу менен каралышы керек;

2) *жарандык укуктук институт* катары конституциялык укук чөйрөсүнө гана таандык болбостон, субинституттардын түзүлүшүндө

чагылдырылган татаал ички түзүлүшкө ээ болгон дисциплиналар аралык институт катары каралышы мүмкүн;

3) *субъективдүү укук* катары жарандык жарандык укугун болжолдойт, мында жарандыктын субъективдүү укук катары өзгөчөлүгү-бул адамга бардык укуктарды, эркиндиктерди жана милдеттерди берүү үчүн зарыл шарт болуп саналат;

4) Бүгүнкү күндө бардык мамлекеттер үчүн чет өлкөлүктөрдүн бирдиктүү укуктук статусун аныктаган эл аралык келишим жок. Ар бир мамлекет чет өлкөлүктөрдү өз аймагына киргизүүнүн шарттарына, алардын өлкөдө болушуна жана ишмердүүлүгүнө тиешелүү бардык маселелерди өз алдынча чечет. Ушул себептен, бир мамлекеттеги чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусу башка мамлекеттеги окшош адамдардан айырмаланышы мүмкүн. Чет өлкөлүктөрдүн жана жарандыгы жок адамдардын укуктук абалын аныктоодо ар бир өлкөнүн мыйзамдары өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө ээ;

5) 2022-жылга карата 2016-жылга салыштырмалуу 6 жылдын ичинде берилген иммиграциялык квотанын көлөмү дээрлик 2,5 эсеге (980ден 400 адамга чейин) азайган. 14-жыл аралыгында 2009-жылдан 2022-жылга чейин эмгек миграциясына квота 85-жылдан 16610 адамга чейин 2022-жылы, б. а. дээрлик 2 эсеге көбөйгөн (1,93);

6) Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун жетиштүү деталдуу укуктук жөнгө салууга карабастан, бүгүнкү күндө чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды аныктоого карата бирдиктүү мамиленин жоктугунан; ченемдик актыларда бирдейлештирилген терминологиянын жоктугунан чет өлкөлүк жарандардын кирүү, чыгуу жана болуу тартибин жөнгө салуучу колдонуудагы ченемдик-укуктук базаны өркүндөтүү проблемасы актуалдаштырылууда; бул чөйрөдөгү укуктук мамилелерди кыйла так жөнгө салуу максатында мыйзамдык кенемтелерди өз убагында четтетүүнү талап кылгандардын болушу.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1) "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамына өзгөртүүлөр жана толуктоолор:

- 1993-жылдын 14-декабрындагы № 1296-ХП "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" деген аталышын Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук абалы жөнүндө" деген аталышына өзгөртүү;
- Дополнить ст. 1-1 Закона Кыргызской Республики «О правовом положении иностранных граждан в Кыргызской Республике» абзацем 3 следующего содержания: *«Лицами без гражданства признаются лица, не являющиеся гражданами Кыргызской*

Республики и не имеющие доказательств своей принадлежности к гражданству какого-либо иностранного государства.»;

- Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" деген мыйзамынын 1-1-беренесин төмөнкүдөй мазмундагы 3-абзац менен толуктоо: *"Кыргыз Республикасынын жараны болуп саналбаган жана кайсы бир чет мамлекеттин жарандыгына таандык экендигинин далили жок адамдар жарандыгы жок адамдар деп таанылат."*;
- Кыргыз Республикасынын "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын укуктук абалы жөнүндө" деген мыйзамынын 1-23, 26-30-беренелериндеги "чет өлкөлүк жарандар" терминин "жана жарандыгы жок адамдар" деген сөздөр менен толуктоо;

2) Кыргыз Республикасынын 5-июнь 2000-жылдын №346 "Чет өлкөлүк жарандарды медициналык тейлөө жөнүндө" деген Токтомуна өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизүү:

- Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн "Чет өлкөлүк жарандарды медициналык тейлөө жөнүндө" деген Токтомунун аталышын "Чет өлкөлүк жарандарды жана жарандыгы жок адамдарды медициналык тейлөө жөнүндө" деп өзгөртүү;
- Жогоруда аталган Токтомдун 1-5, 7-10-беренелериндеги "чет өлкөлүк жарандар" термини "жана жарандыгы жок адамдар" деген сөздөр менен толуктоо;

3) Иммигрант статусун берүү тартиби жөнүндө жобонун 23-пунктун (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен бекитилген, 15-декабрь, 2001-жыл, №793) төмөнкүдөй редакцияда баяндоону сунуштайбыз: "23. Өтүнүчтү кароо мөөнөтү 9 айдан ашпоого тийиш";

4) Кайталоодон качуу үчүн жана чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын статусун ченемдик жөнгө салуунун бир түрдүүлүгүнө жетишүү максатында иммигрант статусун берүүнүн тартиби жөнүндө Жобонун 10-пунктуна шилтеме ченемди киргизүүнү сунуштайбыз жана Жобонун 10-пунктун төмөнкүдөй редакцияда баяндайбыз: *"миграция жаатындагы ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган арыз ээсине иммигрант статусун берүүдөн баш тартууга же "тышкы миграция жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 34-беренесинде каралган негиздер боюнча иммигрант статусун берүү жөнүндө мурдагы чечимди жокко чыгарууга укуктуу;*

5) "Тышкы миграция жөнүндө" Кыргыз Республикасынын мыйзамынын 5-пунктун 17-берене менен төмөнкүдөй редакцияда баяндоону сунуштайбыз: "5) Кыргыз Республикасынын жараны менен никеси бузулса жана никеде балдары жок болсо же сот балдарын ата-

энесинин жараны болуп саналган же Кыргыз Республикасында туруктуу жашап турууга укугу бар адамга калтырылат";

6) Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгек ишмердигин жүзөгө ашыруу тартиби жөнүндө Жобонун 3 - пунктунун 12-пунктун төмөнкүдөй редакцияда баяндоону сунуштайбыз: *"- юридикалык жактын же жеке ишкердин мамлекеттик каттоодон өткөндүгү жөнүндө күбөлүгүнүн нотариалдык жактан күбөлөндүрүлгөн көчүрмөсү"*;

7) Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгек ишмердигин жүргүзүү тартиби жөнүндө жобонун 12 - пунктун төмөнкүдөй мазмундагы 6 – абзац менен толуктоо зарыл деп эсептейбиз: *"- узартуу же кайталап алуу учурунда мурдагы уруксаттын колдонулуу мөөнөтүнүн ичинде чет өлкөлүк адис үчүн чегерүүлөрдүн суммасын жана мөөнөтүн көрсөтүү менен ыйгарым укуктуу салык органынын маалымкаты"*.

8) Кыргыз Республикасынын визасын тариздөө тартиби жөнүндө Нускаманын 48-пунктун төмөнкүдөй мазмундагы 2-абзац менен толуктоо зарыл: *"иш берүүчү же окуу жайы алмашкан учурда чакыруучу тараптын мүлктүк жана/же башка дооматтары жоктугунун документин, ошондой эле чет өлкөлүк жарандын же жарандыгы жок адамдын мындай алмаштыруунун себептерин көрсөтүү менен арызын (түшүндүрмө) берүү зарыл"*.

Мындан тышкары, жогоруда аталган Нускаманын 64-пункту төмөнкүдөй мазмундагы 2-абзац менен толукталсын: *"иш берүүчү же окуу жайы алмашкан учурда кабыл алуучу тарап чакыруучу Тараптын жазуу жүзүндөгү макулдугу болгондо визаны тариздөө жөнүндө өтүнүч кылууга укуктуу"*;

9) Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын эмгек ишмердигин жүзөгө ашыруу тартиби жөнүндө жобонун 20 - беренесин төмөнкүдөй мазмундагы 9-абзац менен толуктоону сунуштайбыз: *"- жеке идентификациялык номер"*;

10) Кыргыз Республикасынын укук бузуулар жөнүндө кодексинин 431-беренесин төмөнкүдөй мазмундагы 2-4-бөлүктөр менен толуктоону сунуштайбыз:

«2. Ушул берененин 1 - бөлүгүндө каралган аракет документтерди 6 айга чейин өткөрүп жиберүү менен-жеке жактарга эсептешүү көрсөткүчүнүн 75 өлчөмүндө айып салууга алып келет. 3. Ушул берененин 1 - бөлүгүндө каралган аракет документтерди 12 айга чейин өткөрүп жиберүү менен-жеке жактарга эсептешүү көрсөткүчүнүн 95 өлчөмүндө айып салууга алып келет. 4. Ушул берененин 1 - бөлүгүндө каралган иш-аракет, документтердин мөөнөтү 12 айдан ашкан болсо, - жеке жактарга эсептешүү көрсөткүчүнүн 120 өлчөмүндө айып салууга алып келет.»

ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА:

1) Караханова А.А. Кыргыз Республикасынын аймагындагы чет өлкөлүк жарандардын негизги укуктары [Текст] / А. А. Караханова // Кыргыз Республикасынын ИИМдин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясынын Жарчысы. – 2018. - № 3. - Б. 42-44;

2) Караханова А.А. чет өлкөлүк жарандардын статусун укуктук жөнгө салуу (алыскы чет өлкөлөрдүн мисалында) [Текст] / А. А. Караханова // Кыргыз Республикасынын ИИМдин милициянын генерал-майору Э. А. Алиев атындагы Академиясынын Жарчысы. – 2018. - № 3. - Б. 44-46;

3) Караханова А.А. Кыргыз Республикасынын аймагындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусунун булактары [Текст] / А. А. Караханова // илимдин көйгөйлөрү. - 2019. – № 7 (46). - Б. 72-73;

4) Караханова А.А. Кыргыз Республикасынын аймагында чет өлкөлүк жарандар тарабынан балдарды асырап алуунун тартиби [Текст] / А. А. Караханова // Теория жана колдонмо илим. - 2019. - № 7 (75). - Б. 340-343;

5) Караханова А.А. Кыргыз Республикасында чет өлкөлүк жарандардын катышуусу менен никеге туруу [Текст] / А. А. Караханова // Теория жана колдонмо илим - 2019. - № 7 (75). - Б. 332-335;

6) Караханова А.А. чет өлкөлүк жарандардын статусун укуктук жөнгө салуу тарыхынын айрым маселелери [Текст] / А. А. Караханова // Кыргызстандын илими, жаңы технологиялары жана инновациялары. - 2020. - № 7. - Б. 175-179;

7) Караханова А.А. чет өлкөлүк жарандардын укуктук статусунун айрым теориялык маселелери [Текст] / А. А. Караханова // Кыргызстандын илими, жаңы технологиялары жана инновациялары. - 2020. - № 7. - Б. 192-196;

8) Караханова А.А. юридикалык илимде чет өлкөлүк жарандарды классификациялоонун теориялык ыкмалары [Текст] / А. А. Караханова // ВАК ВАК электрондук журналы "Кыргыз Республикасындагы илимий изилдөөлөр". - 2020. - № 3.- П. п. - 39-47 – б.

Караханова Алина Аминовнанын

«Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусу» аттуу темадагы

12.00.03 – жарандык укук; ишкердик укугу; үй-бүлөлүк укук; эл аралык жеке укук адистиги боюнча юридикалык илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: жарандык укук, чет өлкөлүк жаран, жарандыгы жок адам, укуктук статус, жарандык.

Изилдөөнүн объектиси – чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен жарандык-укуктук мамилелер.

Изилдөөнүн предмети – чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди укуктук жөнгө салууда колдонулган жарандык укук боюнча Кыргыз Республикасынын аракеттеги мыйзамдарынын ченемдери.

Изилдөөнүн максаты – кемчиликтер менен кенемтелерди аныктап чыгуу, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелердин андан ары өнүгүүсүнүн перспективаларын, ошондой эле Кыргыз Республикасынын тийиштүү мыйзам чыгаруу базасын жакшыртуу боюнча иштин негизги багыттарын белгилөө.

Изилдөөнүн методдору – жалпы таанып-билүү методу; жалпы илимий методдор: анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия, тарыхый жана логикалык методдор, моделдөө ж.б.; дисциплина аралык методдор: статистикалык метод ж.б.; ошондой эле катарына салыштырма-укуктук, гносеологиялык, юридикалык-догматтык жана башка методдор кирген жеке-илимий укуктук методдор.

Алынган натыйжалар. Коргоого чыгарыла турган 6 жобо, ошондой эле бир катар теориялык корутунду менен практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы диссертациянын Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандар менен жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун өз алдынча алгачкы комплекстүү илимий изилдөө болуп эсептелгенинде.

Алынган натыйжаларды колдонуу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжаларды мыйзамдардын ченемдерин жеткилең кылууда; жогорку окуу жайларында тийиштүү окуу дисциплиналарын жана атайы курстарды берүүдөгү окуу процессинде, кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу боюнча билим берүү уюмдарында; методикалык иштерди даярдоодо колдонууга болот.

Алынган натыйжаларды колдонуу чөйрөсү: жарандык укук; үй-бүлөлүк укук; эл аралык жеке укук.

РЕЗЮМЕ

12.00.03 – жарандык укук; ишкердик укук; үй-бүлөлүк укук; эл аралык жеке укук адистиги боюнча юридикалык илимдердин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн "Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусу" деген темадагы Караханова Алина Аминовнанын диссертациясынын.

Ачык сөздөр: жарандык укук, чет өлкөлүк жаран, жарандыгы жок адам, укуктук статус, жарандык.

Изилдөөнүн объектиси - чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен жарандык-укуктук мамилелер.

Изилдөөнүн предмети - чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди укуктук жөнгө салууда колдонулуучу жарандык укуктун тегиздигинде жаткан Кыргыз Республикасынын колдонуудагы мыйзамдарынын ченемдери.

Изилдөөнүн максаты - кемчиликтерди жана кемчиликтерди аныктоо, чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын катышуусу менен мамилелерди андан ары өнүктүрүүнүн келечегин аныктоо, Кыргыз Республикасынын тиешелүү мыйзамдык базасын өркүндөтүү боюнча иштин негизги багыттарын белгилөө.

Изилдөөнүн методдору - билимдин жалпы методу; жалпы илимий методдор: анализ, синтез, индукция, дедукция, аналогия, тарыхый жана логикалык методдор, моделдөө ж.б.; дисциплиналар аралык: статистикалык метод ж. б.; Ошондой эле жеке-илимий укуктук методдор, алардын арасында салыштырма-укуктук, гносеологиялык, юрисдик-догматикалык ж. б.

Жыйынтыктар. Коргоого коюлган 6 жобо, ошондой эле бир катар теориялык тыянактар жана практикалык сунуштар түзүлгөн.

Алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы диссертация Кыргыз Республикасындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы жок адамдардын укуктук статусун өз алдынча аяктаган биринчи комплекстүү илимий изилдөө болуп саналат.

Алынган жыйынтыктарды пайдалануу боюнча сунуштар. Изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар мыйзамдардын ченемдерин өркүндөтүүдө; жогорку окуу жайларында тиешелүү окуу дисциплиналарын жана атайын курстарды окутууда, кайра даярдоо жана квалификацияны жогорулатуу боюнча билим берүү уюмдарында окуу процессинде; методикалык иштерди түзүүдө колдонулушу мүмкүн.

Алынган натыйжаларды колдонуу чөйрөсү: жарандык укук; үй-бүлөлүк укук; эл аралык жеке укук.

SUMMARY

thesis of Karakhanova Alina Aminovna on the topic: "Legal status of foreign citizens and stateless persons in the Kyrgyz Republic" for the degree of candidate of legal sciences on specialty 12.00.03 - civil law; business law; family law; international private law.

Key words: civil law, foreign citizen, stateless person, legal status, citizenship.

The object of the research is civil law relations with the participation of foreign citizens and stateless persons.

The subject of the research is the norms of the current legislation of the Kyrgyz Republic in sphere of civil law, applied in the legal regulation of relations with the participation of foreign citizens and stateless persons.

The purpose of the research is to identify shortcomings and gaps, determine prospects for the further development of relations with the participation of foreign citizens and stateless persons, outline the main areas of work to improve the relevant legislation of the Kyrgyz Republic.

Research methods - the universal method of cognition; general scientific methods: analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, historical and logical methods, modeling, etc.; interdisciplinary: statistical method, etc.; as well as private scientific legal methods, including comparative legal, gnoseological, legal and dogmatic and others.

Results obtained. 6 provisions for defense were formulated, as well as a number of theoretical conclusions and practical recommendations.

The scientific novelty of the results is that the dissertation is the first independent complete comprehensive scientific research of the legal status of foreign citizens and stateless persons in the Kyrgyz Republic.

Recommendations for using the results obtained. The results obtained during the research can be used to improve the legislation; in the educational process when teaching relevant educational disciplines and special courses in higher educational institutions, in educational organizations for retraining and advanced training; when drawing up methodological works.

The scope of the results obtained: civil law; family law; international private law.